

Վերապրիլ ուզող ժողովուրդ մը

(ՏՂՈՒ ՄԸ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ)

Հեռագիրը հաղորդեց որ Գարատա-
ղի Միլօ իշխանը, ժողովուրդին ուղղը-
ւած յայտարարութեամբ, ապստամբու-
թեան հրաւիրեց Չեռնակօրայի քաջա-
զունները, իրենց հայրենիքը ազատա-
գրելու Սերպերու տասներեք տարուան
յուծէն: Քսան տողերու մէջ սեղմուած
այդ հեռագրին հաղիւ առաջին մասը
կարդացած, ուրախութեան տաք սար-
սուռ մը շրջան ըրաւ, բողբոջարար, հոգ-
ւոյս մէջ, ու հաղիւ աւարտած ամբողջ
յուրը, ուղեցի որ Պալքաններու ամենէն
քաջ եւ ամենէն պատուախնդիր ու մաք-
րակրօն այդ ափ մը ժողովուրդը, ազա-
տագրուի իսկոյն ու հասնի իր մօտիկ
անցեալի համեստ բայց պատուաբեր
գիրքին:

Շատ կանուխէն ճանչցեր էի Մօն-
թէնէկրօի կամ Սեւ Լերան քաջարի ժո-
ղովուրդը, երբ հաղիւ ինը կամ տասը
տարու կայի: Կ. Պոլսոյ Գատը-Գիւղը,
ուր բնակեցանք, իր մօտերը ունէր հա-
րուստ քարահանքեր, Ուզուն Չայի-
րի բարձունքներուն վրայ, հոն, ուր քիչ մը
վարով, մինչեւ հիմա կան գեռ քրիստո-
նեայ գերեզմանատունները: 1890էն աս-
դին, երբեմնի Քաղկեդոնը հսկայ եւ ա-
րագ քայլերով կը յառաջդիմէր եւ ա-
հագին բազմութիւն մը կը շէնցընէր այդ
գեղեցիկ թաղը, որով, շինութեանց՝
մանաւանդ քարաշէն՝ ահագին գործ
կար: Բաց ի արուարձանին բնակու-
թեան յատուկ մեծ ու գեղտկերտ տու-

ներէն, Հայտար Փաշայի գեղեցիկ խա-
րակներէն մէկուն վրայ կը հիմնուէր
Բժշկական Համալսարանը, յարակից
Հիւանդանոցով եւ Մայրանոցով, ու
նաեւ ընդարձակ Զօրանոց մը՝ որոնց
համար ահագին քար պէտք էր: Տարի-
ներէ ի վեր կը խօսուէր նաեւ որ Հայտար
Փաշայի հին կայարանին տեղ ընդար-
ձակ տարածութեամբ մը, աւազով լեց-
ուած ծովուն վրայ պիտի շինուէր հըս-
կայ եւ հոյակապ կայարան մը, որ իր
բազմաթիւ գործարաններով, մթերա-
նոցներով եւ ելեքտրաշարժ ջաղացքով
պիտի ըլլար աշխարհի ամենէն մեծա-
տարած կայարաններէն մին, Վիեննայի
կեդրոնական կայարանէն վերջ: Բոլոր
այս ծրագիրները առիթ տուած էին որ
բազմաթիւ Գարատաղցիներ պանդըխ-
տութեան գային Գատը-Գիւղ, ուր գրե-
թէ իրենց մենաշնորհն էր Ուզուն Չայի-
րի ընդարձակ քարահանքերու շահա-
գործումը: Այն ատեն զԺուարաւ կ'ըմ-
բռնէի թէ հսկայ բլուրներ ու ապառաժ-
ներ ինչպէ՞ս կը փշրուէին ու գոմէշի
երկար սայլերով գիւղ կը փոխադրուէին
շինութեանց գործածուելու համար:
Պայթուցիկ սուժերու մասին զաղա-
փար իսկ չունէի գեռ եւ հեռաւորու-
թեան պատճառաւ զԺուար էր մինչեւ
Ուզուն Չայիւր երթալ եւ տեղւոյն վրայ
տեսնել շատ պարզ բայց շատ հետաքր-
քրական աշխատանք մը, լեռներու փրշ-
րուիլը եւ քարի վերածուիլը: Միայն

կը խորհէի որ նման քաջութեամբ մը Գարատաղցիք միայն կրնային պարծիլ, քանի որ անոնց մէջ ուժի գերբնական աղբիւր մը նշմարած էի, անշուշտ դատելով իրենց հուժկու, առոյգ եւ կարմրադէմ արտաքինէն: Նոր եկեր էինք Ակնէն ու պանդխտեր Գատը-Գիւղի մէջ:

Հօրեղբայրս պզտիկ հիւրանոց մը ունեցաւ Յունաց Այի Էֆիմիա եկեղեցւոյն դէմ ու հիւրանոցը գրեթէ միայն Գարատաղցի քարակոփներով լեցուն էր: Շատ պզտիկ տարիքէս հօրեղբորս շընորհիւ ճանցչայ աշխարհի ամենէն քաջ ու ամենէն սիրուն ու համակրելի մէկ ժողովուրդը, ցեղային ուժեղ խառնուածքի տէր, հաւատացեալ քրիստոնեայ ու ընտանեւէր: Գպրոցէն արձակուելու, շատ իրիկուններ, պիտի դայի հօրեղբորս հիւրանոցը, ուր քսանէ աւելի Գարատաղցիներ ամիսներէ ի վեր կ'օթեւանէին: Ես տակաւ ընտելացայ իրենց ու սկսայ նոյն իսկ իրենց ամենէն գործածական բառերն ու ասութիւնները սորվիլ: Բայց իմ ճանչցած Գարատաղցիներս, գէթ արտաքինով, բոլորովին տարբեր էին ոսկեճամուկ ա'յն Գարատաղցիներէն, որոնցմէ շատ կային Պոլսոյ մէջ եւ որոնք կը պահէին բոլոր գեսպանատուններու, հիւպատոսարաններու, գրամատանց եւ սուլթանական մեծ ապարանքներու դուռները: Իրենց ազգային ինքնուրոյն տարազը զիս չափազանց տպաւորեւ էր, կարճ եզերքով ֆէսանման զարդարուն գլխանոց մը՝ ճակտին վերեւ իրենց ազգային զինանշանով, բաց ու ոսկեզօծ երիզուած թեւերը կախ կարճ թիկնոց, սիրուն գօտի մը եւ լայն ու մսեղ բումբերնին պարաւանդող սպիտակ բուրդէ սեղմիչներ: Գիւղին քարակոփները միեւնոյն ազգային տարազը կը հագնէին անխտիր, բայց շատ պարզ, իրենց արհեստին բե-

րումովը:

Հօրս արտօնութեամբ երբեմն իրիկունները քանի մը ժամ կը մնայի հօրեղբորս մօտ, տեսնելու այդ բարի մարդոց ներքին կեանքը, որ այնքան հետաքրքրական էր: Սենեակին մէջ առաջին բանը որ ուշադրութիւնս գրաւեց, պատէն կախուած Տիրամօր պզտիկ ու սիրուն պատկերն էր, որուն առջեւ մօտաւոր կանթեղը կը պլպլար: Բոլորն ալ քանի մը խումբերու բաժնուած էին, չորսով կամ հինգով, եւ իւրաքանչիւր խոզենի էր, գինիի մէջ օծուած եւ սամար՝ բոլորին ալ ճաշը կը պատրաստէր հերթով: Իրենց ամբողջ սնունդը գրեթէ խոզենի էր, գինիի մէջ օծուած եւ սանին մէջ կարմրեցուած առատ գետնախնձորով ու գինին առատ էր գետնամած իրենց համեստ ճաշերուն մէջ: Ամբողջօրը վիթխարի ժայտերու դէմ կուրծք ու բունցք տուող այդ չարքաշ մարդիկը՝ իրիկուան կողմ զօրաւոր սնունդ կ'առնէին, յաջորդ օրը աւելի ուժեղ կերպով վերցնելու երկաթէ մեծ մուրճերը: Իրենց ուժին ու բազուկին շընորհիւ մեր գիւղը աչքառու կերպով կ'ընդարձակուէր եւ շրջակայ դաշտերը կարճ ատենի մէջ կը վերածուէին քարաշէն թաղերու: Հայտար - Փաշայի հսկայ ու արդիական շինութիւնները ահագին քար կը սպառէին, թէեւ անոնց կարեւոր մէկ մասը մերձաւոր Անատոլուէն, գլխաւորապէս Լէֆքէէն, կը փոխադրուէին, քարաբարձ վակոններով:

Այս քաջարի եւ լեռնային մարդոց մասին զմայլելի դրուագներ կը պատմէին շատեր, ու ես իմ պզտիկ տղու հոգւոյս մէջ ա'լ աւելի կը մեծցունէի իրենց հանդէպ սնուցած սիրոյս չափը ու սրտանց կը ցաւէի իրենց այդ տաժանելի պանդխտութեան համար, երբ ամէն իրիկուն, հիւրանոցի իրենց առանձնա-

րաններուն մէջ, հինգը տասը միացած, կ'երգէին իրենց պանդուխտի եւ սիրոյ երգերը, իրենց դիւցազնութեան երգն ու քերթումը, կ'երգէին իրենց հայրենի սէրն ու անմատչելի լեռները, ու ես թէ եւ ոչ մէկ բառ կը հասկնայի այդ տըխուր երգերէն, բայց շատ կը սիրէի զանոնք, ինչպէս իմ հայրենիքիս պանդուխտի եւ սիրոյ երգերը, ինչպէս աւելի մեծ տարիներուս պիտի սիրէի Գողթան մեր զմայլելի երգերը: Մե'ղք որ զանոնք ընդօրինակել եւ կամ անոնց թարգմանութիւնը ապահովել չեմ կրցած, ո'վ գիտէ մտքի եւ սրտի ի՞նչ թանկագին գանձեր կային հայրենի սիրով վառուած այդ դիւցազն հոգիներէն արտաբերուած գողտրիկ այդ տաղերուն մէջ:

Նախնական շատ պարզ, կարծես հին դարերէն աւանդ մնացած նուագարան մըն ալ ունէին անոնք, տեսակ մը միաթել ջութակ, որուն տափակ կուրծքին վրայ հանդարտօրէն սահող կոշտ ու տգեղ ճպոտը, երգի պահուն, կը յուզէր բոլորն ալ: Գրեթէ ամիսը անգամ մը բոլորն ալ նամակ կը ստանային իրենց հայրենի տունէն: Իմ տղու միամիտ հոգւոյս ուրախութիւն պատճառելու համար, խնդրանքիս վրայ, բոլորն ալ ինծի կուտային նամակներու դրոշմակները, որոնց ամենուն վրայ կը տեսնէի իրենց դիւցազն թագաւորին պատկերը եւ ուրախութենէս կը յուզուէի:

Հօրեղբորս հիւրանոցին մէջ այնքան մօտէն տեսած Գարատաղցիներս կ'ուզէի ճանչնալ նաեւ զսրբոցին մէջ, պատի աշխարհացոյց քարտէսներուն եւ աշխարհագրութեան զրքիս մէջ: Ի՞նչ մեծ ու իրական հիասթափում սակայն, քարտէսին վրայ Գարատաղը կամ Մօնթէնէկըն պզտիկ, չա՛տ պզտիկ երկիր

մըն էր ու աշխարհագրութեան զրքիս մէջ հազիւ տասը տող նուիրուած էր անոր: Ի՞նչ, այսքան փոքրիկ երկիր մը ու այնքան քիչ թիւով ու լեռնային ժողովուրդ մը՝ ունենա՞ր իր թագաւորը, որուն պատկերը նկարուած ըլլար իմ տեսած դրոշմակներուս վրայ: Այս ի՞նչ հեղինակ, իրենցմէ աւելի մեծ եւ աւելի քաղաքակիրթ ազգի մը համար, ինչպէս էր մերինը: Գարոցի պատերէն կախուած Եւրօպայի քարտէսները կ'ուզէի չուսով տուն տանիլ եւ ցոյց տալ հօրս եւ իրմէ իմանալ մեր եւ Չերնակօուացիներու տարբերութիւնը: Աշխարհացոյց պատկերները չէի կրնար տուն տանիլ, բայց կրնայի գոնէ գիրքս տանիլ եւ զայն բանալ հօրս ծունկերուն վրայ եւ ցոյց տալ իրեն թէ այս պզտիկ ժողովուրդը, քարակոփ, պարտիզպան եւ դեսպանատանց քամաս, ինչպէ՞ս ունեցեր էր իր թագաւորը ու մենք մերինը չունէինք:

— Քառասուն տարի առաջ, այդ քաջ ու փոքրիկ ժողովուրդը դիւցազնաբար կոռեցաւ, իր երիտասարդ թագաւորին հետ, Թուրքերու գէմ, ու յաղթական ելաւ. տսիկա այն թագաւորն է որ կ'ապրի դեռ եւ որուն պատկերը կը տեսնես իրենց դրոշմակներուն վրայ. ան այժմ ծերացած է բայց միշտ կորովի: Ասիկէ զատ Մօսկօֆը, այդ հզօր պետութիւնը, պաշտպանն է դիւցազն Գարատաղի: Անոնք բոլորն ալ միացած են հայրենի ջերմ սիրով եւ հոն ամենքը եղբայր են իրարու, մինչդեռ մենք անմիաբան ենք ու ասոր համար է որ պաշտպան չունինք:

Տրամեցայ հօրս տուած այդ ծանօթութիւններէն, բայց յաջորդ օրը բուսայ ա'լ աւելի սիրելի այդ փոքրիկ ու մարտական ժողովուրդը: Այնքան ծանօթացայ իրենց երկրին, ա'յնքան շատ մանրամասն պեր լսեցի մեր Գարատաղցի-

ներէն՝ որ կարծես այցելած ըլլայի իրենց մայրաքաղաքը եղող Չէթինէէ պատիկ աւանը, քանի մը հազար բնակիչով միայն, եւ Անթիվարի եւ Տուլինո իրենց նաւահանգիստները: Հովիւ ու խաչնարած այդ ժողովուրդին անկախ ու ինքնիշխան թագաւորը, Նիքիթա Բեթրովիչ, կը նստէր համեստ տան մը մէջ՝ որ իր պալատն էր, ուր սակայն մեծցուցած ու դաստիարակած էր երեք մանչ եւ վեց աղջիկ զաւակները, որոնցմէ մեծը, Հէլէն, 1896էն ի վեր ամուսնացած է Իտալիոյ արգի Վիքթոր Էմմանուէլ թագաւորին հետ ու եւրոպական բոլոր արքունիքներուն մէջ իր նմանը չունի իր չքնաղ յատկութիւններուն շնորհիւ, զորս ժառանգած է բանաստեղծ, գիւցազն եւ առաքինի հօրմէն: Արծուասիրտ ու հայրենասէր թագաւորը կրնար պարծիլ իր շնորհալի զաւակներովը որոնց մանչերը եթէ երբեք հայրենիքի ներքին յառաջդիմութեան եւ ապագայ պահպանումին համար պէտք էին՝ իրենց ստացած ընդհանուր եւ զինուորական կրթութեամբը, նոյնքան եւ աւելի՝ մեծ դեր կրնային խաղալ իշխանութիւնները, օտար արքունիքներու մէջ հարս երթալէ յետոյ, խրանաժական կապեր եւ քաղաքական ու անտեսական յաջողութիւններ ապահովելով իրենց մայր - հայրենիքին:

Հօրեղբայրս երկար տտեն չկրցաւ պահել իր հիւրանոցը, քանի մը տարիէն բոլոր Գարատաղիները հայրենիք մեկնեցան, բայց իրենց իշխատակը անջնջելի մնաց հոգեւոյս մէջ ու կը մնայ դեռ մինչեւ այսօր: Ազրիական գեղեցիկ ծովու արեւելեան եզերքին վրայ տարածուած այդ մօռայլ, լեռնոտ ու չոր երկիրը ինծի համար զբախտ մըն էր, վասն զի գիտէի որ հոն կ'ապրէր մէկը աշխարհի ամենէն չարքաշ, ամենէն պատուաւոր եւ ամենէն գիւցազն քրիստոնեայ ժողո-

վուրդներէն: Քանի մեծցայ, ծանօթութիւններուս դաշտը զգալարար խորացաւ եւ ներքին ու արտաքին ուսումներու օգնութեամբ՝ համոզուեցայ որ ուսական մեծ արքունիքը պաշտպան հանդիսացած ըլլալով այդ ընտիր ժողովուրդին, ամէն կերպով ապահոված էր անոր անկախութիւնը: Պատմութեան ուսուցչէս օր մը լսեցի որ ուսական մեծ կայսրութիւնը փափաքած էր որ Մօնթէնէկրօ ամբողջ Եւրոպայի գիւանագիտութեանէն ճանչցուէր իբր թագաւորութիւն, փոխանակ իշխանապետութեան մը անձուկ սահմանին մէջ մնալու, բայց Նիքօլա բարի եւ համեստ իշխանը մերժած էր այդ մեծագոյն պատիւը, առարկելով որ փոքր տան մը վայել չէր մեծ տէր մը ունենալ: Ու Գարատաղ, իր համեստ արքունիքով եւ իր գիւցազն ու թուժկալ ժողովուրդով, մընաց միշտ միեւնոյն փոքր իշխանութիւնը, Ռուսիոյ եւ Իտալիոյ պաշտպանութեան տակ:

Ընդհանուր պատերազմը սակայն հիմնովին չըջեց գեղեցիկ ու ասպետական Գարատաղի բախտը: Աւստրիական հսկայ բանակներու գրոհին տակ, երբ քաջարի Սերպիան կը կոխտուէր ու Հապսպուրկի զօրքերը պտոյտ մը կատարելու ձեւով կ'անցնէին Գանուրէն ու Սափալէն ու կը չըջէին Պելկրատի փողոցներուն մէջ, հայրենասէր Գարատաղցիք, հաւատարմօրէն կապուած իրենց աւանդութեանց եւ Նիքօլա իշխանի արքունիքին, գիւցազնօրէն կը կրուէին իրենց սերպ զբաղիներուն հետ կողք կողքի, զօրաւոր Աւստրիացիներուն դէմ ու հասարակաց հայրենիքի պաշտպանութեան գաղափարին համար կուտային իրենց մաքուր արիւնը: Դրժբաղդարար, երկար տտեն չկրցաւ տոկալ Սերպիա եւ աւստրիական հսկայ բանակը կարճ տտենի մը մէջ Հապսպուրկեան

նահանգներու վերածեց քաջերու աշխարհ Սերպիան ու Գարատաղը, անոնց տալով դժբախտ Պելճիքայի վիճակը, մինչ Նիքօլա իշխան եւ Աղեքսանդր թագաւոր արքայական ընտանիքներով, մինչեւ յետին դիմադրութիւնը յանձն առած, Ֆրանսա կ'ապաստանէին, Լիօնի մէջ վայելելով հողակորոյս արքաներու յատուկ ամէն ասպնջականութիւն:

Ինչպէս ամէն պատերազմ, ընդհանուր պատերազմն ալ իր վախճանը ունեցաւ, Համաձայնականներու յաղթանակովը, ուր Սերպիա եւս իր դիւցազն դիմադրութեան եւ իր անհնարին տառապանքին համար ստացաւ մեծ վարձատրութիւններ: Դժբախտ դաշնադրութեամբ մը, Սերպիա իւրացուց արիասիրտ դրացի ժողովուրդի մը արիւնաներկ երկիրը, ուր անկախութեան եւ ազատութեան տենչը հրաշալի դրուագներ յօրինած էր ու երբ մեռած էր արդէն Պալքաններու երիցադոյն թագաւորը, բանաստեղծ ու հայրենասէր Նիքիթան: Անկէ ի վեր անցնող տասներեք տարիները լռին ու հիւժող ցաւերու շրջան մը բացած էին իրաւազուրկ Գարատաղի-

ներուն համար: Անկէ ի վեր, Գարատաղի նախկին սահմաններուն մէջ, նոր սերունդ մը պատրաստուած էր սակայն, լեռնորդիներու վայել հայրենասիրութեան մը բովանդակ եռանդովն ու արիւնովը եւ որ ահա կը պոռթկայ յանկարծ եւ ինքզինքը պատրաստ կը նկատէ վերստին գծելու համար հայրենեաց երբեմնի սահմանը՝ որ տարիներէ ի վեր աւերուած էր դրացի մեծցած ու հպարտացած, բայց ապերախտ երկրի մը բռնութեամբ: Ընդհանուր պատերազմը եւ սոսոր հետեւանք Ջինադագարը, եւրոպական հոյլ մը փոքրիկ ազդերու ծնունդ տալուն հակառակ, միայն ինքնիշխան Գարատաղի տէրութիւնն էր որ անհետացաւ, դառնալով Սերպիոյ կամ Եուկօսլաւիոյ մէկ նահանգը: Պիտի կրնա՞յ տիրանալ այժմ իր երբեմնի ազատութեան. ատիկա ցոյց պիտի տայ Գարատաղի հերոսական եւ արիասիրտ կեցուածքը, իրմէ շատ աւելի մեծ ուժերու դէմ:

ԱՐՏԱԻԱԶԴԻ ԵՊՍԿ. ՍԻՒՐՄԷԵԱՆ

Հալէպ